

Беларускія остарбайтэры

1941 - 1945

1. Гісторыя з'яўлення остарбайтэраў

План "Барбароса" (Barbarossa), распрацаваны кіраўніцтвам Нямеччыны ў 1940 году прадугледжваў хуткі разгром асноўных сіл Чырвонага Войска. Вайну меркавалася выйграць на працягу 2-3 месяцаў.

Выкарыстанне працы савецкіх людзей кіраўніцтвам Германіі напачатку вайны не планавалася па двух чынніках:

Па-першае, у іх бачылася палітычная небяспека.

Па-другое, яны былі непатрэбнымі і па эканамічных прычынах.

« *Ваенная акупацыя еўрапейскай прасторы пасля разгрому Расіі, - заявіў Гітлер, - дазволіць скараціць істотна аб'ём войска* »

Ажыццяўленне плану "Барбароса" было сарвана гераічнай барацьбой народаў СССР. Да канца верасня 1941 гады нямецкаму камандаванню стала ясна, што вайна не будзе імгненнай, а недахоп працоўнай сілы пагражае буйнымі непрыемнасцямі ваеннай эканоміцы.

Да верасня 1941 гады на рынку працы Нямеччыны налічвалася звыш **2,6 мільёнаў** вакантных месцаў

Арганізатарам акцыі па мабілізацыі савецкай людзей для працы ў Нямецчыне быў **Герман Герынг**. Першапачаткова Герман Герынг прапанаваў вырашыць славянскі пытаньня наступным чынам:

«*Найлепшым выйсьцем з'яўляецца забойства ўсіх мужчын ... ва ўзросце старэй пятнаццаці гадоў.*»

Аднак затым ён усвядоміў, што праца да смерці на нямецкіх працоўных франтах будзе значна практычней. Для прадухілення магчымага краху нямецкай эканомікі Герынг вырашае завезці ў Нямецчыну людзей з захопленых вермахтам тэрыторый Усходняй Еўропы і выкарыстоўваць іх для патрэб нямецкай ваеннай прамысловасці. 7 лістапада 1941 гады Герынг выдаў дырэктывы па выкарыстанні савецкай працоўнай сілы ў Нямецчыне.

«*Рускія працоўныя даказалі сваю працаздольнасць пры пабудове магутнай рускай індустрыі, - заяўляў Герынг. - Зараз іх варта выкарыстоўваць у Нямецчыне.*»

8 снежня 1941 года Гітлер у дырэктыве № 39 загадаў маладых забраняваных нямецкіх працоўных «паступова замяняць ваеннапалоннымі і рускімі працоўнымі, якія павінны будуць выкарыстоўвацца групамі». 10 студзеня 1942 года Герынг падпісаў загад пра прыцягненне «рускіх працоўных» да выканання самай некваліфікаванай працы.

Паднімалася пытанне аб дадатковых працоўных рэсурсах для Германіі і пры абмеркаванні плана «ОСТ». У заўвагах доктара Ветцэля да гэтага плана гаварылася і аб выкарыстанні жыхароў Беларусі для работы ў Германіі:

«Беларусаў нардычнага тыпу, прыдатных па расавых прызнаках і палітычных меркаваннях для анямечвання, адправіць у імперыю з мэтай выкарыстання іх у якасці рабочай сілы... Іх можна выкарыстоўваць у сельскай гаспадарцы ў якасці сельскагаспадарчых рабочых, а таксама ў прамысловасці, альбо як рамеснікаў»

Герынг таксама з'яўляецца аўтарам тэрміна «остарбайтэр» **«Остарбайтэр»** (ням. Ostarbeiter — работнік з Усходу) — вызначэнне, якое было прынятае ў Трэцім рэйху для абазначэння людзей, вывезеных з краін Усходняй Еўропы з мэтай выкарыстання іх у якасці бясплатнай ці нізкааплачываемай рабочай сілы (1942-1944 гг.). Нямецкія афіцыйныя асобы абазначалі гэтым словам «прымусовых рабочых з Усходу», якія былі родам з тэрыторыі Усходняй Еўропы, якія сталі савецкімі да 17 верасня 1939 года.

У абвінаваўчым заключэнні Нюрнбергскага працэса указвалася, што з Савецкага Саюза германскія акупацыйныя ўлады прымусова вывезлі **4979 тысяч** чалавек грамадзянскага насельніцтва. У цэлым, па розных афіцыйных савецкіх ацэнках, гэтыя лічбы складаюць прыкладна **6,8 - 7,0 мільёнаў** чалавек.

Класіфікацыі працоўнай сілы ў рэйху:

1. Фремдарбайтэр (ням. Fremdarbeiter – «замежны працаўнік») - працоўныя з краін Скандынавіі і Італіі.

2. Цвангсарбайтэр (ням. Zwangsarbeiter – «прымусаны працаўнік»). Катэгорыя складалася з дзвюх груп:

2а. Милитэринтернирте (ням. Militerinternierte – «ваенна-інтэрнаваны») - галоўным чынам, ваеннапалонныя з краін Еўропы.

2б. Цывільсарбайтэр (ням. Zivilarbeiter – «грамадзянскі працаўнік») - галоўным чынам, польскія палонныя.

Атрымлівалі паменшаную пайку і аплату працы; змушаны былі працаваць даўжэй, чым немцы. Не маглі карыстацца грамадскімі сацыяльнымі выгодамі і прысутнічаць на грамадскіх зборах і ў грамадскіх месцах (пачынаючы ад забароны на карыстанне транспартам да зачыненых для іх рэстаранаў і цэркваў).

3. Остарбайтэр (ням. Ostarbeiter – «усходні працаўнік») - былі, у сваёй большасці, вывезены з акупіраванай тэрыторыі СССР. Былі пазначаны знакам «OST» (ням. «Усход»), і былі прымусаны існаваць ва ўмовах значна больш жорсткіх, чым нават «грамадзянскія працаўнікі». Былі вымушаны жыць у спецыяльных лагерах, абнесеных калючым дротам і знаходзіліся пад аховай. Былі пастаяннай мішэнню для праяўлення жорсткасці з боку гестапа і выкарыстоўваліся немцамі ў якасці бясплатнай працоўнай сілы. У канцы вайны **550000** остарбайтэраў вярнуліся ў СССР.

2. Як станавіліся остарбайтэрамі

2.1. Савецкія ваеннапалонныя.

Працоўныя рэсурсы Нямеччыны папаўняліся і за кошт ваеннапалонных, колькасць якіх на савецка-германскім фронце ў першы год вайны перавысіла **3 млн.** чалавек.

Пра выкарыстанне ў рэйху працоўнай сілы савецкіх ваеннапалонных напачатку вайны немцы не думалі. Наадварот, маюцца звесткі пра існаванне жорсткай забароны Гітлера на выкарыстанне рускіх у якасці працоўнай сілы ў рэйху.

Каля **60%** ваеннапалонных да 1 лютага 1942 гады памерлі ад знясілення, тыфа ці былі ліквідаваны аператыўнымі камандамі.

Беларускія оstarбайтэры

Лагер савецкіх ваеннапалонных

Зімой 1941-1942 гадоў масавая смяротнасць у гітлераўскіх лагерах на савецкай тэрыторыі дасягнула кульмінацыйнай кропкі. Службовец усходняга міністэрства 6 снежня тэлеграфавалі ў імперскае міністэрства працы, што з наяўных 15 лагераў толькі 5 могуць паставіць ваеннапалонных у рэйх, у астатніх лютуе сыпны тыф. Ён таксама паказваў на тое, што ад 25% да 70% ваеннапалонных памірала падчас транспарціроўкі.

Толькі на працягу лістапада - снежня 1941 года ў Нямеччыне памерла 400 тыс. савецкіх ваеннапалонных. У цэлым з 3,35 млн. савецкіх ваеннапалонных 1941 года толькі 5% (166881 чалавек) маглі быць выкарыстаны на працах.

Падзеі на франтах зімой 1941-1942 гадоў прымусілі гітлераўцаў перагледзець сваё стаўленне да ваеннапалонных і адмовіцца ад забароны іх выкарыстання на працах у рэйху. Загадам Гімлера ад 5 лістапада 1941 года прадпісвалася: перш чым знішчыць савецкіх ваеннапалонных, выкарыстоўваць іх для працы ў каменяломнях. Дырэктывай Гітлера ОКБ №39 ад 8 снежня 1941 года дазвалялася замяняць забраніраваных нямецкіх працоўных ваеннапалоннымі.

Ваеннапалонныя выкарыстоўваліся ў розных галінах прамысловасці Нямеччыны ў вялікай колькасці. Асабліва шырока выкарыстоўвалася праца ваеннапалонных на заводах Крупа. Паводле картатэк у 1943 годзе ў іх працоўных лагерах знаходзіліся 39245 замежных працоўных і 11234 ваеннапалонных, да канца 1944 года адпаведна 54990 і 18902. Практычна на заводах Крупа кожны трэці працаўнік быў ваеннапалонным.

Савецкія ваеннапалонныя перад
адпраўкай на працу.

Савецкія ваеннапалонныя пад
час прыбірання вуліц нямецкага
горада.

2.2. Добраахвотнікі з акупаваных абласцей.

Да выкарыстання працоўных рэсурсаў Беларусі гітлераўцы прыступілі з першых дзён яе акупацыі. Ужо 5 жніўня 1941 года было апублікавана распараджэнне пра ўсеагульную працоўную павіннасць, якое распаўсюджвалася на насельніцтва ва ўзросце ад 18 да 45 гадоў. Улікам працаздольнага насельніцтва займаліся спецыяльна створаныя аддзелы і біржы працы ў **Мінску, Баранавічах, Лідзе, Навагрудку, Слоніме, Вілейцы, Слуцку, Глыбокім, Ганцавічах**. Рэгістрацыя на біржах працы была прымуsoвай.

Напачатку 1942 года на акупаванай тэрыторыі пачалася вербавальная кампанія нямецкіх біржаў працы. У гарадах, мястэчках, вёсках праводзіліся паказы кінахронікі пра жыццё ў Нямецчыне, выступленні прапагандыстаў, афармляліся фотавітрыны, распаўсюджваліся газеты, улёткі, вывешваліся плакаты.

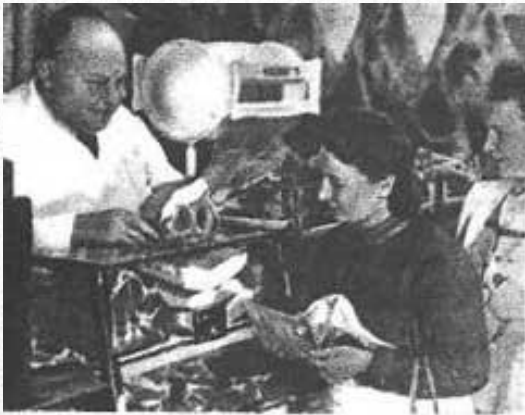
Арганізоўваліся экскурсіі ў Нямецчыну. Моладзі прапаноўваліся курсы шафёраў, механікаў, слесараў, токараў з наступным вяртаннем на радзіму. Першапачаткова вербаванне насельніцтва ў Нямецчыну вялося на добраахвотнай аснове. Аднак у спецыяльных разнарадках па воласцях паказвалася, колькі чалавек і ў які тэрмін воласць павінна паставіць. Кожны добраахвотнік павінен быў прайсці медыцынскі агляд і паліцэйскую праверку. Сям'я добраахвотнікаў знаходзілася пад апекай акупацыйнай адміністрацыі. Ёй выдавалася грашовая дапамога (паводле ведамасцяў, па 130-150 руб. у месяц), мясцовыя ўлады аказвалі дапамогу ў сельгаспрацоўках і цяглавай сіле.

Добраахвотнікам дазвалялася перапіска з роднымі. Для гэтага на цэнтральнай пошце ў Менску была створана спецыяльная служба. Лісты з месцаў паступалі ў валасныя, затым у акруговыя ўправы. Апошнія ажыццяўлялі іх перасыланне ў Нямецчыну. Зваротны допіс паступаў на пошту, дзе яе размяркоўвалі па раённых управах, апошнія - па валасных і затым старастам вёсак.

Звестак пра колькасць добраахвотнікаў, якія з'ехалі з Беларусі ў Нямецчыну, няма. У цэлым жа, па сведчанні Ф. Заукеля на Нюрнбергскім працэсе, добраахвотна ў Нямецчыну з усіх акупаваных ёю краін Еўропы прыбыло не больш за **200 тыс.** чалавек.

Такім чынам, нельга казаць пра вялікую колькасць тых, хто з'ехаў добраахвотна ў Нямецчыну.

Беларускія остарбайтэры

На зрэм вайны введзены картчкі. С імі можна
получыць усё што трэба для жыцця.

Сям'я рабочага за вячэрай.

Рабочыя абедуюць у фабрычнай сталовай - сытна,
дэшевна і вясела.

У цэхах, у рабочых станцыях чыста, святла і ўтульна.

Собственыя дома рабочых з садзінкамі
і агародамі.

Старыя рабочыя атрымліваюць пенсію, якая ім
дае магчымасць на працах добра жыць.

Германия во время нынешней войны стала центром снабжения Европы. Рабочие всех наций, участвующих в строительстве Новой Европы, стекаются сюда, чтобы усердным трудом помочь своей родине.

2.3. Прымусова вывезеныя працаўнікі.

Пасля адпраўкі першых транспартаў рэакцыя на заклікі нямецкіх улад ехаць на працу ў Нямеччыну стала стрыманай. У той час як у газетах і аб'явах людзей прыцягвалі «бліскучымі» перспектывамі ў Нямеччыне, у мясцовыя ўправы паступалі патрабаванні ад нямецкіх улад завербаваць вызначаную колькасць працоўнай сілы.

У сакрэтнай інструкцыі «Пра актуальныя задачы ва ўсходніх абласцях» начальнік ваенна-эканамічнай інспекцыі групы войскаў «Цэнтр» генерал-лейтэнант Вейганг заклікаў да паскарэння гвалтоўнай адпраўкі ў Нямеччыну рускіх, украінскіх, беларускіх працоўных:

«*Толькі адпраўка ў Нямеччыну некалькіх мільёнаў адборных рускіх працоўных за кошт невычэрпных рэзерваў працаздольных, здаровых і дужых людзей у акупаваных усходніх абласцях ... зможа пакрыць катастрофічны недахоп працоўных рук у Нямеччыне.*»

У сувязі з ростам мясцовых жыхароў, якія адмаўляліся ад вербавання, немцы ўсё часцей звярталіся да **гвалтоўных метадаў**.

Угон насельніцтва з Магілёўскай вобласці

Віцебскія остарбайтэры. 1943 г.

У траўні 1942 года нямецкімі ўладамі было выдадзена спецыяльнае распараджэнне пра гвалтоўную працоўную мабілізацыю. Асобы, якія ўхіляліся ці хаваліся ад вербавання, аб'яўляліся сабатажнікамі і партызанамі. Паўсюль на акупаванай тэрыторыі гітлераўцы сталі шырока практыкаваць метады масавых аблаў. Ачапляліся цэлыя гарадскія раёны, кварталы, вуліцы, вёскі, кінатэатры, рынкі, вакзалы, прыстані, прадпрыемствы, установы, высаджваліся пасажыры з цягнікоў.

Адну з такіх аперацый пад кодавай назвай «Чароўная флейта» гітлераўцы правялі ў Мінску ў 1943 годзе. Агульнае кіраўніцтва аперацыяй ажыццяўляў К.Готберг. 17 красавіка ў 4 гадзіны раніцы ўвесь горад быў акружаны. Кожны квартал, хата, кожная кватэра падвергліся вобыскам. Прачэсваліся пасажырская і таварная станцыі. Для жыхароў быў забаронены выхад з горада, працоўным - выхад з прадпрыемстваў. У горадзе было арганізавана 6 так званых фільтрацыйных пунктаў. За 6 дзён - з 17 па 22 красавіка праз іх прайшлі 52500 чалавек.

У ліпені - жніўні 1943 года падчас карнай аперацыі супраць партызан на тэрыторыі Карэліцкага, Навагрудскага, Іўеўскага, Валожынскага, Стаўбцоўскага і іншых раёнаў былой Баранавіцкай вобласці гітлераўцы не толькі знішчалі людзей і вёскі, але і ў шырокіх маштабах ажыццяўлялі захоп працоўнай сілы для германскага рэйха.

Усяго за гады вайны з Беларусі было вывезена не меней **380000** чалавек.

3. Транспарціроўка ў Нямеччыну.

Сілай адарваных ад роднага дома людзі на працягу тыдня павінны былі ўтрымоўвацца ў перасыльных лагерах, дзе іх сартавалі, правяралі, пасля падзелу па прафесіях аб'ядноўвалі ў працоўныя калоны, забяспечвалі дакументамі, размяркоўвалі па чыгуначных саставах, а затым у таварных вагонах пад узброенай аховай дастаўлялі ў рэйх.

Ад остарбайтэраў патрабавалася завучыць і выконваць распрацаваныя ў 1942 годзе правілы паводзін у дарозе:

- 1. Я буду асцярожна расходаваць свае запасы прадуктаў, таму што павінен імі здавольвацца некалькі дзён.
- 2. Загады персанала суправаджэння беспярэчна выконваць, вагон не пакідаць без дазволу.
- 3. На памежных станцыях захоўваць выключную чысціню і выконваць усе дзеючыя там распараджэнні і ўказанні.
- 4. Звесткі даваць дакладныя, інакш не атрымаю адпаведнай працы.

Перад пасадкай у саставы рабочых размяшчалі па часовых зборных лагерах, якія знаходзіліся ў **Глыбокім, Маладзечна, Віцебску, Оршы, Слуцку, Менску, Баранавічах, Барысаве, Магілёве, Бабруйску.**

Медыцынскі агляд перед адпраўкай у Германію

Дэзынфекцыя

Перад адпраўкай у Германію

Перад пагрузкай

Зверка дакументаў

Остарбайтэры на станцыі Граева

Рабочых з Мінска грузяць ў вагоны

На шляху ў Германію

У чарзе за харчаваннем

Харчаванне на шляху ў Нямеччыну

Беларускія остарбайтэры

Эшалон з остарбайтэрамі

Прыбыццё ў Нямецчыну

Транспарты праходзілі, праз тры дэзынфекцыі. Першая дэзынфекцыя праводзілася ў лагерах на тэрыторыі Беларусі, другая на памежных станцыях з рэйхам ці на найблізкай да мяжы рэйха дэзынфекцыйнай станцыі. Трэцяя дэзынфекцыя праводзілася ў пункце прызначэння.

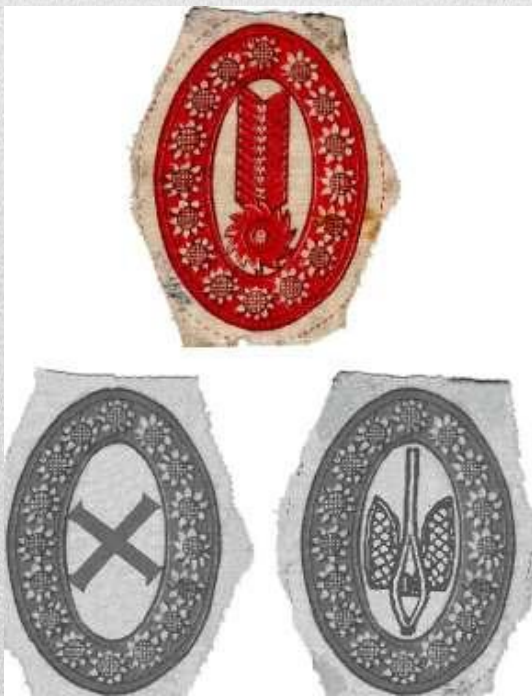
Бюро транспартнай службы пісала штомесячныя справаздачы пра адпраўку эшалонаў з остарбайтэрамі. У справаздачах паказваліся дзень адпраўкі, маршрутны нумар, заказчык, груз (працоўная сіла), колькасць вагонаў, колькасць людзей, маршрут накіравання, прапускны памежны пункт і працягласць маршрута. Усходнія працоўныя перавозіліся ў рэйх выключна ў таварных вагонах. Суправаджальнай камандзе выдзяляўся асобны крыты вагон, які прызначаўся для перавозкі салдатаў. Па інструкцыі вербавальныя камісіі павінны былі забяспечваць остарбайтэраў пайком, а ў дарозе атрымліваць дадатковае харчаванне. Але аналіз больш 6 тыс. апытальных лістоў остарбайтэраў паказвае, што харчаваліся яны тым, што атрымалася захапіць з хаты, з вагонаў іх выпускалі рэдка і пад канвоем, а то і зусім не выпускалі, каб выключыць уцёкі.

Ні адзін транспарт не прыходзіў на канчатковую станцыю з той жа колькасцю остарбайтэраў, якую загрузілі ў Беларусі. Пра ўмовы транспарціравання ўсходніх працоўных вельмі красамоўна напачатку 1942 года даклаў Гітлеру Мансфельд: *«Бессэнсоўна, - казаў ён, - перавозіць гэтую працоўную сілу ў адкрытых ці неапаальваемых таварных вагонах, бо на прыбыцці на месца прызначэння даводзіцца выгружаць трупы».*

4. Знак «ОСТ»

Усе ўсходнія працоўныя мелі на адзежы адметны знак «Ост» (у прастакутніку блакітнага колеру з белай рамкай слова «Ост» (Усход), які павінны былі насіць на грудзях. Гэтымі знакамі нацысты адзначалі «непаўнавартасную» ў іх разуменні расу, якая атрымлівала права на жыццё толькі датуль, пакуль яна была карысная для Нямеччыны і яе мілітарысцкай эканомікі.

У 1944 годзе нацысты распачалі шэраг палітычных крокаў у мэтах паслаблення незадаволенасці ўсходніх працоўных. У прыватнасці, было дазволена канфесійнае абслугоўванне, ішла гаворка пра ўводзіны новай маркіроўкі для беларусаў, рускіх і ўкраінцаў замест адзінага знака «Ост» для ўсіх усходніх працоўных.

У працоўнай картцы, якую атрымліваў кожны остарбайтэр, на першай старонцы, дзе прыклеівалася яго вялікае фота (7x5 см.) і ставіліся адбіткі пальцаў, было запісана па-руску: **«Владельцу сего разрешается выход из помещения единственно ради работы».**

Для працоўных з акупаваных былых савецкіх абласцей абавязковыя наступныя прадпісанні:

- 1. Усе распараджэнні персанала прызначанага для нагляду, павінны безумоўна выконвацца.**
- 2. Выходзіць з лагера ці кватэр без суправаджэння наглядальнікаў забараняецца.**
- 3. Палавыя зносіны з нямецкімі падданымі, а таксама іншымі замежнымі працоўнымі ці ваеннапалоннымі караюцца смерцю.**
- 4. Тыя, хто адмаўляецца ад працы, тыя хто падбухторвае іншых працоўных і мае варожыя намеры ў адносінах да Нямеччыны - высылаюцца ў канцэнтрацыйныя лагеры. Цяжкія правіны гэтага характару будуць карацца смерцю.**
- 5. Значок з надпісам OST (усход) абавязковы да нашэння на верхняй адзежы на правым баку грудзей. Да тых, хто будзе паводзіць сябе дысцыплінавана і добра працаваць, будуць забяспечаны добрыя адносіны.**

5. Умовы жыцця і працы.

У той час як прапаганда абяцала ўсходнім працоўным бліскучыя перспектывы ў Нямецчыне, нямецкае кіраўніцтва падрыхтавала палажэнне аб выкарыстанні працы «ўсходніх працоўных»: *«Працоўная сіла са старых савецка-рускіх тэрыторый павінна быць размешчана ў ізаляваных ад нямецкага насельніцтва лагерах з адпаведнай агароджай, на магчымасці, з калючага дроту. Калі гэта ў асобных выпадках немагчыма ажыццявіць, напрыклад, у сельскай мясцовасці, то месцы размяшчэння павінны надзейна зачыняцца і добра ахоўвацца».*

Остарбайтэры ў лагеры ў Лінцы

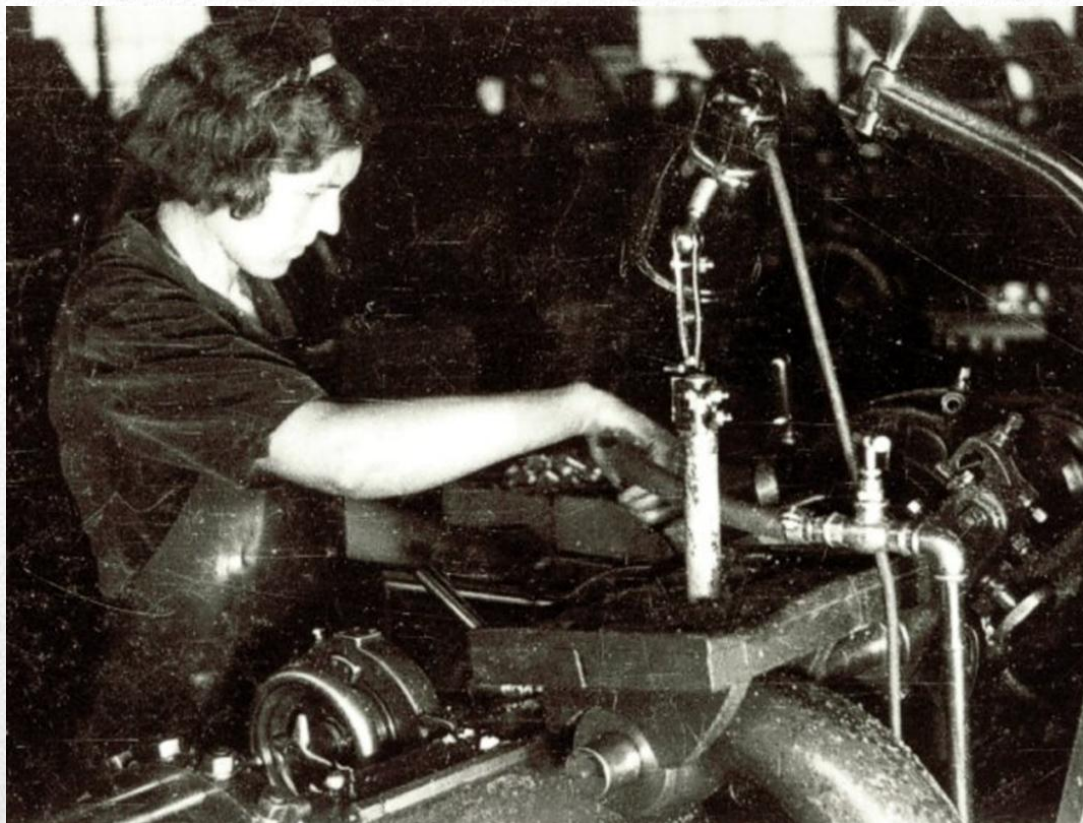

Працоўны лагер

У працоўным лагерах

Большасць лагераў было пабудавана ў 1942-1943 гадах. Жылыя баракі размяшчаліся вакол кухні - адзінага будынка на бетоннай падставе. У кухонным бараку знаходзіліся таксама сталовая і складскія памяшканні. На тэрыторыі меліся санітарныя збудаванні, баракі для начальніка лагера і кухоннага кіраўніцтва. Лагеры ваеннапалонных ахоўвалі старыя салдаты, лагеры ўсходніх працоўных - заводскія ахоўнікі. У сельскай мясцовасці працоўныя размяшчаліся ў бараках, на заезных дварах, у дапаможных памяшканнях, хлявах, на гарышчах, абавязкова асобна ад немцаў.

Работніца на нямецкім заводзе

З лагераў прадстаўнікі кампаній-працадаўцаў напрумаю адбіралі будучых працаўнікоў. **Ford-Werke AG** у Кельне і **Опель** у Русельсхайме набіралі тысячы чалавек для сваіх патрэб. Усяго рабская праца астарбайтэраў выкарыстоўвалі больш 200 кампаній, уключаючы **Daimler-Benz, Deutsche Bank, Siemens-Schuckertwerke, Volkswagen, Hoechst, Dresdner Bank, Krupp, Allianz, BASF, Bayer, BMW і Degussa**. Праца астарбайтэраў была прызнана вельмі прадуктыўнай і выгоднай.

Прадукцыйнасць мужчыны-астарбайтэра прыраўноўвалася да 60-80 % ад прадукцыйнасці нямецкага працаўніка, прадукцыйнасць жанчыны дасягала 90-100 % ад нямецкага «эквівалента».

Беларускія, 884 893-2004 1200-500
Foto: Pank, Pops 119, Januar 1945

Работніца з Мінска на нямецкім
заводзе

Праца аплачвалася па стаўках утрая меншых, чым нямецкім працоўным, аплата была разлічана такім чынам, каб яе хапала толькі на беднае сілкаванне, адзежу і прадметы першай неабходнасці. У шматлікіх выпадках кампаніі не аплачвалі працу астарбайтэраў наогул.

Тыя, каму ўсе ж плацілі, атрымлівалі сваю аплату спецыяльна аддрукаванымі папяровымі грашыма ці ў форме марак, падобных на паштовыя, на якія можна было набыць толькі абмежаваную колькасць і асартымент тавараў, і толькі ў спецыяльных крамах пры лагерах.

Былі выпадкі наяўнай аплаты працы, аднак, грошай (6-8 марак) хапала максімум на бутэльку ліманаду ці марожанае ў горадзе.

Усходняя работніца ў нямецкай сям’і

Нягледзячы на тое, што большасць астарбайтэраў былі заняты на буйных ваенных прадпрыемствах рэйха, некаторым даставалася праца на дробных і сярэдніх прыватных фабрыках; і дробныя, і буйныя прадпрыемствы падвяргаліся паветраным налётам.

Астарбайтэры, якія патрапілі на працу ў сельскую мясцовасць ці да дробных прадпрымальнікаў, знаходзіліся ў лепшых умовах. Яны часта жылі не ў бараках, а ў звычайных хатах, без аховы. Такія працаўнікі лепш харчаваліся, часам атрымлівалі невялікія грошы за сваю працу.

Яшчэ лепшыя умовы былі для дзяўчат, якія працавалі ў якасці прыслугі, сакратарак, афіцыянтак і да т.п.

Усходняя работніца на нямецкім заводзе

У кавальскім цаху

Харчаванне остарбайтэраў

Парадак жыцця ўсходніх працоўных вызначаўся інструкцыяй Ф. Заукеля ад 20 красавіка 1942 года. У ёй адзначалася, што *«ўсе працоўныя павінны атрымліваць такую ежу і такое жыллё, якія давалі б магчымасць эксплуатаваць іх у самай высокай ступені пры самых мінімальным выдатках»*.

Паведамленні з прамысловых прадпрыемстваў пра стан усходніх працоўных былі жудаснымі: сем'і раз'ядноўвалі, кармілі дрэнна, утрымоўвалі ў нечалавечых умовах. Так, тэхнічны дырэктар сталеліцейных заводаў Крупа ў Эсэне адзначаў, што некаторыя рускія не ў сілах павярнуць шуруп, настолькі яны слабыя фізічна. Ежа складалася з вадкага бульбянога, супу з бручкі ці варанага бурачнага бацвіння, раз у тыдзень выдавалі хлеб.

Bundesarchiv, Bild 183-J05120
Foto: Schawahn | Februar 1943

Сталовая для рабочих

Непасільная праца, голад, антысанітарыя прыводзілі да цяжкіх захворванняў. Шырока былі распаўсюджаны сухоты, сыпны тыф, скураныя, сардэчныя хваробы, запаленне нырак. Чатыры пятах з тых, хто працаваў на заводах Крупа памерлі ад сухот.

Bundesarchiv, Bild 183-J28802
Foto: Plenik, Pips | 19. Januar 1945

У цэху заводу

Пакаранне рабочых

Любое парушэнне дысцыпліны астарбайтэрамі жорстка каралася. Былая ўсходняя работніца ў Нямеччыне **М.П. Расенкова** з Мінска ўспамінае, як двое жанчын-працаўніц узялі для дзяцей па 3 бульбіны і за гэта былі пакараны стаяннем у бункеры з халоднай вадой, іх грызлі пацукі...

Не вытрымаўшы катаванняў, шматлікія людзі канчалі жыццё самагубствам. Пры супраціўленні і непадпарадкаванні загадам аховы бязлітасна ўжывалася зброя. Як абвясчала службовая паліцэйская інструкцыя па ахове лагера ўсходніх працоўных, падпісаная доктарам Албатам, «... у рускіх, якія спрабуюць уцякаць, трэба страляць з цвёрдым намерам патрапіць у бягучага. Ахове неабходна ўвесь час памятаць пра сваю адказнасць за назіранне над зняволенымі».

Остарбайтэры на нямецкім заводзе

Остарбайтэры прыбіраюць
смецце на вуліцах нямецкага
горада

Bundesarchiv, Bild 146-1994-040-15A
Foto: o. Ang. | o. Dat.

Усходнія работніцы, нарадзіўшыя дзяцей ў няволі

Працоўныя лагеры пры заводах, фабрыках, прадпрыемствах забяспечвалі ўсё ўзрастаючае запатрабаванне ў працоўнай сіле. Усяго ў Нямецчыне было каля 500 працоўных лагераў. У 1942-1943 гадах «непрыдатных» усходніх працоўных (хворых, старых, цяжарных), ад якіх адмовіліся прадпрыемствы ў Нямецчыне, адпраўлялі дадому. Па дадзеных Цэнтральнага кіравання ўсходняга міністэрства, у 1942 годзе вярнулася прыкладна 80-100 тыс. чалавек. Стан гэтых людзей - худых, хворых, амаль нябожчыкаў, рабіла на насельніцтва акупаванай тэрыторыі жудаснае ўражанне.

6. Дзеці ў няволі.

У катэгорыю «ўсходніх працоўных» уваходзілі і дзеці.

«Мы возьмем ад іншых нацый тую здравую кроў нашага тыпу, якую яны змогуць нам даць, - заявіў Гімлер. - Калі ў гэтым з'явіцца неабходнасць, мы адбяром ў іх дзяцей і будзем выхоўваць іх у нашым асяроддзі.»

Як адзначалася на Нюрнбергскім працэсе, вываз дзяцей у Нямецчыну меў сваёй мэтай перадаць падлеткаў германскім рамесным прадпрыемствам у якасці вучняў з тым, каб пасля двухгадовага навучання выкарыстоўваць іх у якасці спецыялістаў. Разам з тым, захопліваючы дзяцей і вывозячы іх у Нямецчыну, гітлераўцы разлічвалі выкарыстоўваць іх не толькі ў якасці працоўнай сілы на розных прадпрыемствах і ў сельскай гаспадарцы, але спадзяваліся такім шляхам падарваць біялагічны патэнцыял краіны.

Беларускія остарбайтэры

BWA 182428334
02.11.2008 10:06

OSWALD ENTERLEIN Niedersedlitz - Dresden, Leußener Straße 55						
Ausweis Nr. 166 für Wasylia Chwischtschuk Niedersedlitz Iglauerstr. Baracke geb. 1929 ausgeschr. 2.10.44 +++ Unterschrift des Inhabers						
Gültig bis Dezember 1944	Gültig bis März 1945	Gültig bis Juni 1945	Gültig bis September 1945	Gültig bis Dezember 1945	Gültig bis März 1946	Gültig bis Juni 1946

Личный пропуск Василины Григорьевны Фишук на территорию бумажной фабрики в Дрездене. Угнана в Германию в апреле 1944 г. в четырнадцатилетнем возрасте

Для дасягнення гэтай мэты гітлераўцы праводзілі ў Беларусі адпаведныя акцыі . У Мінску знаходзілася спецыяльная каманда «Цэнтр», якая займалася непасрэдна адпраўкай падлеткаў у Нямеччыну на ваенныя прадпрыемствы.

У дакуменце ведамства А. Розенберга ад 14 чэрвеня 1944 года адзначалася, што

«*нельга дапусціць, каб пры магчымым адступленні падлеткі патрапілі ў рукі бальшавікоў, бо гэта можа прывесці да ўзмацнення ваеннага патэнцыялу праціўніка. Гаворка ідзе не толькі пра тое, каб прадухіліць прамое ўзмацненне ваеннага патэнцыялу праціўніка, але і пра тое, каб перашкодзіць развіццю яго біялагічнай сілы ў будучыні, і што гэта мерапрыемства ў прапагандысцкіх мэтах варта сур'ёзна засакрэціць і праводзіць пад дэвізам: клопат рэйха пра беларускіх дзяцей.*»

У чэрвені 1944 года гітлераўцы арганізавалі аблаву на падлеткаў у Парычскім раёне, падчас якой затрымалі і вывезлі ў Нямеччыну больш 3 тыс. дзяцей. Па загаду кашталяна Бабруйска Р. Мола ў сакавіку і красавіку 1944 года фашысты, акружыўшы вёскі Зялёны Дуб, Шырокі Рог, Ухватаўка, Казловічы, Ліскі і інш., урываліся ў хаты, сілком адымалі ў бацькоў дзяцей для адпраўкі ў лагеры донараў. Адзін з такіх донарскіх дзіцячых канцлагераў быў на тэрыторыі навучальнай гаспадаркі «Чырвоны Бераг» Жлобінскага раёна, дзе ўтрымоўваліся 1990 дзяцей ад 8 да 14 гадоў. Затым іх адправілі ў Нямеччыну.

Zwangsarbeiter bei der Schuhfabrik Schraml:

(Fettdruck = noch am Leben)

Samoilowa Annastasija

Uischimowa Alexandra

Retko Efrosinja

Skonigulko Nina

Anddringuva Motrena

Redukuva Anna

**Owzinenkowa Elena,
Woroschilograd, heute
Lugansk**

Sewarinko Walentina

Owzinenkowa Anna

Tantilos Maria

**Glaskowa Alexandra,
Woroschilograd**

Barilowa Wera

Teregukowa Filija

Noskowa Linna

**Slepzowa Ewdokija,
Woroschilograd**

**Petrenko Nina,
Woroschilograd**

**Skorizenko Maria,
Woroschilograd**

**Nischimowa Klawdija,
Iwanowka,
Kreis Woroschilograd**

Moisewa Anna

Masankina Alexandra

7. Рэпатрыяцыя.

Дзяўчына-астарбайтэр, вызваленная з лагера каля Лодзі

Пасля заканчэння Другой сусветнай вайны многія астарбайтэры былі змешчаны ў лагеры для ўцекачоў і перамешчаных асоб, адкуль многія з іх былі перамешчаны ў фільтрацыйны лагер у Кемптоне для працэдуры ўсталявання асобы і вяртанні іх на радзіму. Для таго, каб пераканаць астарбайтэраў з СССР вярнуцца на Радзіму, савецкія ўлады выкарыстоўвалі спецыяльныя агітбрыгады. Вызначаная частка астарбайтэраў (мінімум 30 %) патрапіла ў Нямеччыну дзецьмі ці падлеткамі, быўшы разлучанымі са сваімі бацькамі, што ўплывала на іх рашэнне пра вяртанне.

Беларускія дзеці з сямейнага лагера

Беларускія дзеці з савецкімі салдатамі ў Германіі

Сход астарбайтэраў, вызваленых амерыканскімі войскамі

Тыя, хто апынуўся ў французскай ці англа-амерыканскай зонах акупацыі, у сваёй большасці, былі прымушаны ўладамі гэтых краін вярнуцца, паводле падпісанага гэтымі краінамі Ялцінскай дамовы, якая абвясціла, што грамадзяне СССР і Югаславіі павінны вярнуцца ў краіны свайго грамадзянства незалежна ад іх жадання. Тая нешматлікая частка астарбайтэраў, якая ўсведамляла пагрозу сталінскіх рэпрэсій, адмовілася вяртацца. Тыя з былых астарбайтэраў, якія знаходзіліся ў савецкай зоне акупацыі, былі вернутыя аўтаматычна.

Працаваўшая ў Нямеччыне дзяўчына з Мінску з савецкім салдатам

Месца збору савецкіх грамадзян

24 жніўня 1944 года Дзяржаўны Камітэт Абароны (ГКА) СССР прыняў пастанову «Пра арганізацыю прыёму савецкіх грамадзян, якія былі сілаю выведзеныя немцамі, а таксама па розных прычынах апынуліся за памежнай лініяй паміж СССР і Польшчай». 29 жніўня 1944 года Саўнаркам БССР распрацаваў мерапрыемствы па прыёме савецкіх грамадзян, якія вяртаюцца на радзіму.

Былых астарбайтэраў хвалявалі шматлікія пытанні: ці будзе ім прадстаўлена праца, ці вернуць ім іх уласныя хаты, ці захаваюцца за імі ранейшыя кватэры, што будзе з дзецьмі, народжанымі ў Нямеччыне, ці атрымаюць тыя, хто сталі інвалідамі на катарзе правы інвалідаў Вялікай Айчыннай вайны, што будзе з моладдзю, вывезеную ў Нямеччыну, як і дзе аднавіцца ў партыі, ці ўсюды аднаўляюцца калгасы? Рэпатрыянты прызнаваліся, што саюзнікі ў заходняй зоне Нямеччыны іх агітавалі ехаць у Канаду, ім казалі, што ўсіх сельскіх жыхароў зноў загоняць у калгасы, што жанчын з дзецьмі ад немцаў адправяць у Сібір ці Казахстан, што добрая праца і адукацыя для рэпатрыянтаў на радзіме будуць праблемай. Але, нягледзячы ні на што, большасць беларусаў усё ж такі вярнулася дахаты.

Усяго, па дадзеных аддзела перасялення і рэпатрыяцыі СНК БССР, з рэспублікі было сагнана на працы ў Нямеччыну 399 374 чалавека. Да канца 1947 года ў БССР вярнулася **223 609** чалавек. У справаздачы пра выкананне рашэнняў урада СССР па правядзенні рэпатрыяцыі грамадзян СССР за 1946-1952 гг. ў якасці тых, хто не вярнуўся дадому паказвалася **9856** беларусаў.

Савецкія рэпатрыянты перад адпраўкай на радзіму

Пасля вяртання ў СССР, астарбайтэры нярэдка прызнаваліся савецкімі ўладамі здраднікамі радзімы. Былі праведзены маштабныя дэпартацыі гэтых людзей з месцаў свайго пастаяннага пражывання ў аддаленыя рэгіёны Савецкага саюза (напрыклад, у казахскія стэпы ці далёкаўсходні рэгіён), дзе ім часта адмаўлялі ў атрыманні вышэйшай адукацыі і выкананні іншых правоў савецкага грамадзяніна. Тыя, хто вярнуўся з нямецкага рабства былі духоўна і фізічна зламаны; больш таго, яны афіцыйна лічыліся асобамі, чыя лаяльнасць існуючаму рэжыму была пад пытаннем, і гэта зноў дыскрымінавала іх.

У публіцыстычных крыніцах маюцца ўказанні на прысутнасць у пашпартах былых астарбайтэраў спецыяльнага штампа, які паказваў на знаходжанне ў рэйху падчас вайны. Аналагічныя адзнакі прастаўляліся і ў пашпартах сваякоў гэтых асоб. Як вынік гэтага, людзі атрымлівалі адмову ў прыёме на працу, і, з-за асаблівасцяў савецкага грамадства, яны падвяргаліся грамадскаму асуджэнню.

Шматлікія ахвяры нямецкага палону сведчылі, што, на працягу ўсяго свайго далейшага жыцця яны падвяргаліся знявазе з боку іншых людзей, якія абвінавачвалі іх у тым, што тыя жылі ў Трэцім рэйху з камфортам у той час, калі Радзіма змагалася з захопнікамі.

У некаторых выпадках, пасля вяртання з палону, былыя астарбайтэры падвяргаліся рэпрэсіям і былі сасланы ў сталінскія лагеры, а некаторыя былі расстраляныя як калабарацыяністы.

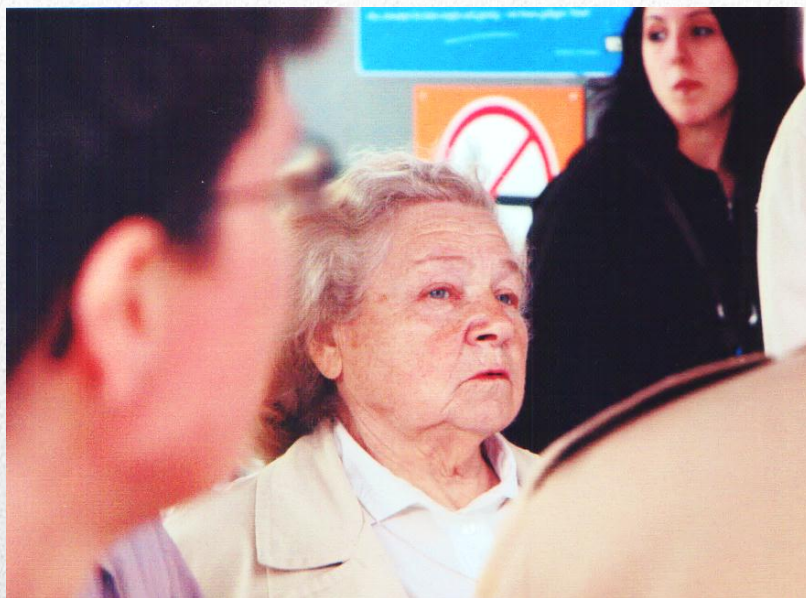

Прыбыццё рэпатрыянтаў ў лагер № 266, г. Заган

Рэгістрацыя рэпатрыянтаў ў лагера № 266, г. Заган

8. Гісторыя аднаго лёсу.

З успамінаў Раісы Якаўлеўны Буланавай (Губской).

У красавіку 1942 года з горада Данецка (Украіна) я была дэпартавана на прымусовую працу ў Нямеччыну. Мы ехалі разам з ваеннапалоннымі ў зачыненых вагонах. Праз некалькі дзён мы прыбылі ўначы ў горад Метц, на мяжы з Францыяй. Адтуль мы выбылі ў горад Фэльклінген на завод Röchling Völklingen Saar, на якім вырабляліся вагоны для перавозкі на фронт танкаў. Тры гады я павінна была працаваць токарам на “Rundschleif-Längsschleifmaschine” у аддзяленні 34. Мой нумар быў OST 273. Я працавала разам з нямецкімі рабочымі.

Вытворчасць была вельмі вялікай. Стаяў велізарны будынак з кранамі, пад'ёмнікамі, фрэзернымі станкамі, прэсамі і іншымі машынамі. Мой цэх таксама быў вельмі вялікім, у ім знаходзіліся фрэзерныя станкі. Тут быў таксама кавальскі цэх з велізарнымі выцяжкамі. Былі таксама памяшканні, дзе захоўваліся тэхнічныя чарцяжы.

Каля ўваходу ў цэх вісеў кантрольны гадзіннік. Я брала маю асабістую карту і адзначала ў ёй час пачатку і час заканчэння работы. Такім жа чынам рабілі і нямецкія работчыя. Па гэтых звестках нам налічалася зарплата. У цэху працавалі майстар і галоўны майстар. Майстар даваў мне чарцёж і прызначаў заданне. Я вывучала тэхнічны малюнак, вырабляла вузлы асобных частак і перадавала гатовы выраб майстру.

Мы жылі ў лагеры на тэрыторыі заводу ў чорных жалезных бараках. Мы спалі на жалезных 2-х ярусных ложках. Насупраць знаходзіліся баракі з ваеннапалоннымі розных нацыянальнасцяў: французамі, бельгійцамі, італьянцамі і рускімі. Усе ваеннапалонныя, акрамя рускіх ішлі на працу без аховы. Мы хадзілі ў калонах па 4 чалавека пад аховай паліцыі ў чорнай форме. Мы былі абуты ў драўляныя чаравікі і сінюю працоўную адзежу з асабістым нумарам. На тэрыторыі лагера была лазня з душама і пральня. Мы атрымлівалі маленькі кавалак мыла на месяц. У адным з баракаў знаходзілася памяшканне сталовай, дзе мы елі суп з гародніны.

Пазней нас перамясцілі ў драўляныя баракі, якія былі пабудаваны на ўскраіне горада каля лесу, далёка за вытворчасцю. Мы хадзілі на працу без аховы, але па адным.

Побач з намі знаходзіліся бункеры лініі Мажыно і Зігфрыда. Гэтыя бункеры былі пабудаваны ў Першую сусветную вайну ў 1914 годзе. Нас часта бамбілі самалёты саюзнікаў. Пры трывозе мы хаваліся разам з немцамі ў бункеры.

Тады мне было 17 гадоў. Я была новай работніцай у цэху. Немец, які працаваў са мной, шкадаваў мяне, ахоўваў мяне і часта даваў мне есьці. Ён пакідаў невялікую колькасць супу ці частку бутэрброда з крывяной каўбасой для мяне. Хай Бог захоўвае яго! Часам у нядзелю немец (з дазволу майстра) браў мяне да сябе дахаты. Трамваем мы ехалі ў вёску. Там я клапацілася пра кветкі, полола суніцы, выпякала з яго жонкай пірагі з ягадамі. Гэтыя немцы вадзілі мяне ў кіно. Я хадзіла таксама з немцамі ў царкву і ездзіла ў лазню. Таксама я хадзіла разам з імі на выставы. Гэтыя немцы былі вельмі добрыя людзі. Калі яны жывыя, то яны ўспамінаюць, верагодна, таксама пра гэта.

Увесну 1945 года мы былі вызвалены амерыканскімі войскамі. Я патрапіла ў групу савецкіх грамадзян і пешишу накіравалася ў савецкую зону акупацыі. Амерыканцы прапанавалі нам з'ехаць у Амерыку, але я вельмі жадала вярнуцца дахаты. У канцы чэрвеня 1945 мы былі рэпатрыяваны на Украіну. Мой бацька (Якаў Губскі) знаходзіўся таксама ў лагеры ў Нямеччыне. Праз некалькі гадоў пасля вяртання бацька памёр.

Пасля вяртання дахаты маё жыццё была вельмі цяжкім. Мяне шмат разоў выклікалі на допыты ў КДБ. Калі б я сказала на допыце ў КДБ, што я працавала ў Нямеччыне на заводзе ў горадзе Фельклінгене, мяне б адразу арыштавалі. І я хлусіла. Я не атрымала пашпарта, толькі пасведчанне асобы на 6 месяцаў. Мне нельга было вучыцца і пакідаць горад. Але я рызыкнула і паехала ў Мурманск. Але і там мяне выклікалі ў КДБ і паведамлілі пра тое, што я павінна пакінуць горад на працягу 24 гадзін. Інакш мяне арыштуюць.

Я з'ехала да маіх знаёмых у горад Навагрудак, у Беларусь. Там я выйшла замуж і змяніла прозвішча. Я паступіла на завочнае навучанне ў Педагагічны інстытут. Мае сваякі, у выпадку якіх-небудзь змен, павінны былі паведаміць мой адрас органам улады. У сваёй біяграфіі пры паступленні на працу я ніколі не пісала, што я была ў Нямеччыне. Я не казала праўду, калі мяне неаднаразова выклікалі ў КДБ.

Толькі некалькі гадоў назад я сказала мужу і дзецям, што я працавала ў Нямеччыне.

Зараз мне ўжо 86 гадоў. Акрамя 3 гадоў цяжкай працы ў Нямеччыне ў мяне ёсць 42 гады педагагічнай практыкі. Я жыву ўжо больш 60 гадоў у Беларусі. Часам я гляджу футбол па тэлевізары, і калі бачу, што гуляе каманда Саарбрюккена ці Нацыянальная зборная, я раблю гук мацней. Я там была. І калі б у мяне была магчымасць, то я б ізноў наведала тые месцы, прайшлася па вуліцы Рехлінгштрасе і наведала «Музей шкла».

9. Пагадненне?

Доўгія гады праблемы астарбайтэраў і іншых ахвяр нацызму заставаліся ў цені. У студзені 1993 года пасля папярэдніх нарад адбыліся перамовы паміж дэлегацыямі ФРГ, Рэспублікі Беларусь, Расійскай Федэрацыі і Рэспублікі Украіна. У выніку перамоў было вырашана стварыць беларускі, расійскі і ўкраінскі рэспубліканскія фонды «Паразуменне і пагадненне», у адрас якіх ФРГ выдзеліла дапамогу на агульную суму **1 млрд.** марак. 20% гэтай сумы ішло на патрэбы ахвяр нацызму, якія пражывалі ў Беларусі. Беларускі рэспубліканскі фонд «Паразуменне і пагадненне» быў створаны ў 1993 годзе.

Да сярэдзіны 1998 года выплаты вязням нацысцкіх пераследаў, якія знаходзіліся ў канцлагерах, турмах, гета, працоўных лагерах і іншых месцах прымусовага ўтрымання і прымусовай працы, размешчаных як на тэрыторыі Нямеччыны і яе саюзнікаў, так і на акупаваных немцамі тэрыторыях, склалі **166 492 700** нямецкіх марак.

10. Літаратура па тэме.

- Вербицкий, Георгий Григорьевич. Остарбайтеры: История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны.. — 3-е, испр.. — СПб.: С.-Петербург. ун-та., 2004. — 240 стр с. — ISBN ISBN 5-288-03571-7 (Библиотека журнала «Новый Часовой»)
- Вониш А., Кноль Х., Руггенталер П., Штельцль-Маркс Б., Нац. арх. Респ. Беларусь, Бел. респ. фонд «Взаимопонимание и примирение» Ostarbeiter = Остарбайтеры: Принуд. труд бел. населения в Австрии: Док. и материалы. — Грац, Австрия: Ин-т по исслед. последствий войн, 2003. — 324 стр с.
- В.Н.Земсков. Рождение «второй эмиграции» (1944—1952) (рус.). // Социологические исследования. 1991, #4. С.3-24 (1991 г.).
- Полян, П. М. Жертвы двух диктатур : Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация / Ин-т географии РАН, Ин-т по изуч. последствий войн им. Л.Больцмана. -М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — 442 с, ил. Библиогр.: с. 412—416. Указ. имен, геогр. назв.: с. 421—439.
- Полян, П. М. Жертвы двух диктатур : Жизнь, труд, унижение и смерть сов. военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / Ин-т географии РАН. — М.: РОССПЭН, 2002. — 895 с, ил.- Библиогр.: с.841-855. Указ.: с.857-892.

- Беларусские остарбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию. Документы и материалы в двух книгах. Книга первая. 1941—1942. — Минск, 1996. — 302 с. Книга вторая. 1943—1944. — Минск, 1997.- 471 с.
- Беларусские остарбайтеры / Гос. ком. по архивам и делопроизводству Респ. Беларусь и др. — М., 1998 Кн. 3 : Репатриация, 1944—1951: Документы и материалы: В 2 ч. Ч.1/ редкол.: Адамушко В. И. и др.; Сост.: Кнатько Г. Д.(рук.) и др. — 367 с, ил.
- Преодоление рабства. Фольклор и язык остарбайтеров, 1942—1944. / публ. подгот. Чистова Б. Е., Чистов К. В. — М., 1998. — 199 с.
- Вербицкий, Г. Г. Остарбайтеры: История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны. Изд 3-е, испр. — СПб., Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. (Библиотека журнала «Новый Часовой»).
- Беларусские остарбайтеры: Историко-аналитическое исследование. Минск: НАРБ, 2001. 336 с.
- Борозняк, А. И. Трагедия остарбайтеров в зеркале исторической науки и исторического сознания ФРГ // Вехи российско-германских отношений (40-90-е годы XX века). — Волгоград, 2001. — Вып. 1. — С. 119—127.
- Зайончковская, Ж. А. Остарбайтеры: в Германии и дома. (По материалам анкетного обследования) / Ж. А. Зайончковская, П. М. Полян // In memoriam: Ист. сб. памяти Ф. Ф. Перченка. — М., 1995. — С. 396—413.
- Полян, П. М. Советские граждане в рейхе: сколько их было? / П. М. Полян // Социологические исследования (Социс).- 2002.- № 5.- С.95-100.
- Остарбайтеры среди других иностранных рабочих в рейхе (1942—1944 гг. // Национальное возрождение России.
- Остарбайтеры // Демоскоп Weekly.- 2001.- № 15-16.- 9-22